

ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék
/ MTA Judaisztikai Kutatóközpont
2005/06. I. (őszi) félév

Bevezetés a bibliai irodalomtörténetbe

Koordinátor: Bányai Viktória
HBN-151
Szerda, 10:00–11:00
Kecskeméti utca 10–12, III. em. 319

Komoróczy Géza Bölcsesség-irodalom a Bibliában

05/12/14

H á t t é r

Az ókori Kelet bölcsesség-irodalmának felfedezése:

Henri Frankfort, Ed., *The Intellectual Adventure of Ancient Man. An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East* (Chicago: The University of Chicago Press, 1946);
Pelikan Books kiadás: *Before Philosophy*: ~ (1949)

Világkép:

mythopoiétikus ('mítoszteremtő') gondolkodás (Ernst Cassirer) – meghaladása
Izráelben (politheizmus meghaladása, JHVH / Isten transzcendenciája) és
Hellaszban (racionalizáló átalakulás)
a világ keletkezése / teremtése
theogonia
theomachia
világrend

Bölcsesség-fogalom:

akk. *míсарu*, 'egyenesség', 'igazságosság'

ugariti *hkmt*, 'bölcsesség'

egy. *ma'at* (M3'.T), 'alapzat', '(szilárd) világrend' / Maat istennő (aki a természet / a világ rendjét, a jogrendet, az igazságosságot, az isteneket megillető kultuszt, a nemek, bőrszínek, nyelvek rendezettségét, az adózás rendjét, a társadalmi etikettet stb. fenntartja)

Életbölcsesség-irodalom:

közmondás / bölcs mondás: általános érvényű mondás (rendszerint mondat),
paroimion / *paroemium* (paroemiologia): *proverbium*, *sententia*, *maxima*, aforizma,
apophthegma, *adagium*, *gnóma* stb.

intelem (*admonitio*)

királytükör / *speculum regis*

a bölcsesség / helyes viselkedés nem természeti törvény, mint a sors (meg lehet szegni); előírásai nem jogi érvényűek (a megszegés nincs szankcionálva); általában nem isteni eredetűnek tekintett / kinyilatkoztatott igazság (életből, tapasztalatokból kell leszűrni, vö. Prov. 1,20 stb., a tanítás alapján elsajátítani), ezért a hagyományos társadalmak / az irodalmi hagyomány rendszerint régi, nagy tekintélyű személyiségeknek (például, Mezopotámia: Ziuszudra / Suruppak) tulajdonítják vagy apa–fiú / király–utóda / alattvalói stb. viszonyban adják elő (ez Prov. 1,1, illetve 1,8, 2,1 stb. beszédhelyzete); viszont: követése szerencsés / boldoggá / sikerültté teheti az ember életét

a tanítás formulája: "Halljad...", vö. Deut. 6,4 (... שמע ישראל); Prov. 1,8; Damaszkuszi irat stb.

kifejtés: ellentét-párokban (bölcs *versus* ostoba stb.)

Mezopotámia:

közmondás-gyűjtemények: sumer (Edmund I. Gordon, Bendt Alster), akkád (Wilfred G. Lambert)

intelem: Ziuszudra / Suruppak intelmei (sumer, töredék), Utá-naistim (Úm- napisti) intelmei (akkád) stb.

“hét bölcs” (sum. *abgal* / akk. *apkallu*): Adapa; Gilgames-eposz (Uruk falai); Óannész mint *prótosz heuretész* (Bérószosz)

Arámi:

Ahikar (אחיקר). Tóbit k. (1,26) említ egy bizonyos Ahiqart (Αχιχαρος), aki az asszír király környezetében írnok lett / a gazdasági ügyek irányítója (“*epi paszan tén eklogisztian tész baszileiasz*”). Ahiqar neve alatt arámi nyelvű bölcs mondások gyűjteménye maradt fenn Elephantinében (Egyiptom), a zsidó kolónia arámi nyelvű iratanyagában.¹ A szerzőség – mint hasonló esetekben rendszerint – nyilván irodalmi fikció, de Ahiqar hírnevét tanúsítja. Ahiqar nevét jegyzi egy hellénisztikus kori (165/164) ékírásos királylista Urukból² (királyok és írnokaik / tudósaik), megadja akkád nevét: “Aba-Enlil-dari, akinek neve *ahlamú* (értsd: arámi) nyelven *Ahuqar(u)*”,³ és közli, hogy Assur-ah-iddina korában élt, az ő tudósa (*apkallu*) volt. Az arámi Ahiqar-történetben a bölcs barátja bizonyos *Naboszumiszkun*; Szín-ahhé-eriba korából ismeretes egy hasonló nevű udvari személy (akk. Nabú-suma-iskun).⁴

Egyiptom:

intelem-irodalom / tanítás (*szebait*):

Hellmut Brunner, *Die Weisheitsbücher der Ägypter. Lehren für das Leben* (Zürich – München: Artemis Verlag, 1991)

“Imhotep” intelmei

Ptahhotep (vezir, V. dinasztia, i. e. 2350 k.) öregkorában a tanítványához

Kagemni számára

Merikaré király számára

Heti a fiához, Pepihez

Heti, I. Amenemhat (holtan) a fiához, I. Szeszosztriszhoz

Ani, az írnok a fiához, Honszuhotephez

Amenemopet

Anh-Sesonki

Papyrus (J. H.) Insinger (démotikus)

Theodicea:

“isteni igazságosság” < gör. *diké*, ‘igazság’

van-e egyáltalán: bűnhődik-e a gonosz / bűnös, érvényesül-e a jámbor / ártatlan

kételty: a világot és az egyes ember sorsát valóban isteni bölcsesség és igazságosság irányítja-e

a theodicea-szövegek (panaszos ima, dialógus stb.) az isteni bölcsesség / igazságosság érvényesülésének tanítását / theologiai elvét szembeállítják az életbeli tapasztalatokkal

a valóság más, mint amilyennek az isteni bölcsesség és gondviselés (השגחה כלולית) / *hasgáha kelotit*, illetve פלוטית ~ / ~ *pelotit*) elve alapján lennie kellene

sumer:

“Az ember és istene”

¹ A gyűjtemény később különböző fordításokban, kibővítve, átdolgozva, mindig igen népszerű volt a Közel-Keleten.

² Ugyanezen a táblán szerepel a “vízözön” előtti királyok jegyzéke is.

³ Johannes J. A. van Dijk, “Die Inschriftenfunde”, in: *Vorläufige Berichte... Uruk-Warka*, 18 (Abhandlungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, 7) (Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1962), pp. 39–62, kül. pp. 51 sk., ll. 19 sk. – Jonas C. Greenfield, “Studies in Aramaic Lexicography, I”, *Journal of the American Oriental Society*, 82 (1962), pp. 290–299, kül. p. 293.

⁴ Alison Salvesen, “The Legacy of Babylon and Nineveh in Aramaic Sources”, in: Stephanie Dalley, Ed., *The Legacy of Mesopotamia* (Oxford, etc.: Oxford University Press, 1998), pp. 139–162.

Samuel N. Kramer, “‘Man and His God.’ A Sumerian Variation on the ‘Job’ Motif”, in: Martin Noth & D. Winton Thomas, Eds., *Wisdom in Israel and in the Ancient Near East. Presented to Harold H. Rowley...* (Supplements to Vetus Testamentum, 3) (Leiden: E. J. Brill, 1955, reprint, 1960)

K. G., “Fénylő ölednek édes örömeiben...” A sumer irodalom kistükre (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983²), p. 365 skk., no. 77

Legújabb feldolgozása: ETCSL no. 5.2.4.

akkád:

“Hadd hódoljak a bölcsesség urának...” (*Ludlul bēl nēmeqi*)

Wilfred G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature* (Oxford: Clarendon Press, 1960), p. 21 skk. (II. tábla: “A babylóni Jób”). Fordítások: angol: William W. Hallo, Ed., *The Context of Scripture, I: Canonical Compositions from the Biblical World* (Leiden, etc.: Brill, 1997), p. 486 skk., no. 1.153 (Benjamin R. Foster fordítása); német: Otto Kaiser, Hrsg., *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, III, Lief. 1 (Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1990), p. 110 skk. (Wolfram von Soden fordítása); francia: René Labat, et al., *Les religions du Proche-Orient asiatique* (Paris: Fayard –Denoël, 1970), p. 328 skk.; magyar: Rákos Sándor, *Gilgames – Agyagtáblák üzenete: “Hadd hódoljak a bölcsesség urának”*

“Babylóniai theodicea”

Lambert, op. cit., p. 63 skk. (“A babylóni Kohelet”). Fordítások: angol: William W. Hallo, Ed., op. cit., p. 492 skk., no. 1.154 (Benjamin R. Foster fordítása); német: Otto Kaiser, Hrsg., op. cit., p. 143 skk. (Wolfram von Soden fordítása); francia: Labat, op. cit., p. 320 skk.; magyar: Rákos Sándor, *Gilgames – Agyagtáblák üzenete: “Panaszok és nyugtatások”*

egyiptomi:

Haheperrészeneb panaszai

Hárfás-dalok

Egy életúnt beszélgetése lelkével

“Olyan előttem ma a halál...” (rövid részlet), in: Szilágyi János György & Trencsényi-Waldapfel Imre, szerk., *Világirodalmi antológia, I: Ókor* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1962³), p. 37 (Dobrovits Aladár fordítása)

A bölcs (a bölcsesség hordozója / a bölcsesség-könyv szerzője) helyzete / társadalmi állása:

Mezopotámia – Egyiptom: professzionális, “írnok” (sum. *dubszar* / akk. *tupsarru* / héb. *sofér*) (magas rangú méltóság) az udvarban vagy az oktatási rendszerben, férfi

a bölcsesség istene Mezopotámiában: Enki / Ea (irodalmi művek katalógusában mint szerző is szerepel)

az írás istene Mezopotámiában: Niszaba (nő)

A bölcsesség fogalma Izraelben

szekuláris bölcsesség: a Prov. anyaga egyenként (közmondások) stb., nem kötődik társadalmi csoporthoz, szertartási státushoz stb.

kánónikus gyűjteményekben: a bölcsesség Istenhez kapcsolódik (Prov. 1,7: יראת יהוה יראת דעת (ראשית דעת); Isten kezdettől fogva megszerezte (Prov. 8,22); Isten mesterembere (אמן / ámon < akk. *ummánu*) / kivitelező a teremtés műveleteiben (Prov. 8,30)

“Isten rendelkezése / bölcsessége” (*diathéké theu hüpszisztu*) (= Tóra): Szirakh k., 24,23; Barukh k., 4,1

a bölcs *par excellence*: Salamon

I. Kir. 2,6 skk.: ravaszsága

I. Kir. 3,9 skk.: erkölcsi judiciuma

I. Kir. 3,28: igazságossága

I. Kir. 5,9 stb.: enciklopédikus tudása (mintha a mezopotámiai szójegyzékeknek volna tudós ismerője)

I. Kir. 5,12: irodalmi tehetsége

I. Kir. 5,21: uralkodói képessége

Más népek bölcsességéről:

arábiai bölcssek: Jób k.

babylóni bölcssek / “Babylóni Tud. Akadémia”: Dániel k.

edomi bölcssek: Jer. 49,7; Ob. 8

egyiptomi bölcssek: Gen. 41,8; Jes. 19,11 sk.

föníciai bölcssek: Ez. 27,8 sk.; 28,3 skk.

perzsa bölcssek: Eszter k., 1,13

A **bölcsesség fajtái** (femin. / absztrakt főnevek):

hokhma (חכמה) – fogalmi köre: ügyes, járatos, tapasztalt, okos

hákhám (חכם), “bölcs”, “tudós”⁵

talmid hákhám (תלמיד חכם), “a tudós tanítványa”

bina (בינה) – fogalmi köre: megértés, belátás

daat (דעת) – fogalmi köre: ismeret, tudás⁶

já’ac (יעץ) > ‘éca (עצה) – fogalmi köre: tanács

šakl hif’il השכיל fogalmi köre: figyelni, megérteni, megmagyarázni

maszkil (משכיל)

haszkála (השכלה)

cedáqa (צדקה) – fogalmi köre: igazságosság, méltányosság

A **bölcsélet-irodalom formái:**

másál (משל) – fogalmi köre: példázat, hasonlat, bölcs mondás, közmondás

hasonlat

parabola (narratív példázat)

Nátán: II. Sám. 12,1 skk.

Jesaja: Jes. 5,1-7; 28,23-29

allegoria (narratív metafora)

paradigmatikus narrativum (Rut, Dániel, Eszter, Judit)

mese

hída (הידה), ‘rejtvény’, ‘talány’, “tanköltevény” ~ akk. *hittu*

muszar (מוסר), ‘fenyítés’, “(erkölcsi) tanítás” / *parainézisz*

Bölcsesség - könyvek a Bibliában

Maszóra:

Ketuvim / Hagiographa

Mislé (משלי, status constructus!, a teljes címfelirat (1,1): משלי שלמה בן דוד מלך ישראל / *Paroimiai / Liber proverbiorum* / Példabeszédek k.

rendezett / szervezett közmondás- / bölcs-mondás-gyűjtemények gyűjteménye

1–9: a bölcsesség mint isteni tulajdonság / adomány

10–24: “Salamon mondásai” (10,1): Salamon / királyi írnok gyűjtése

22,17–24,22 fordítás Amenemopet intelmeiből

25–29: “Salamon mondásai, amelyeket Hizki-Jáhu király emberei másoltak” (25,1)

31,10-31: “a derék asszony” (אשת חיל), aki tulajdonképpen a bölcsesség (vö.

8–9: “Lady Wisdom”) szerinti életet megtestesíti

fő eszméi: az ember tetteivel (ok) egyenesen arányos következmény (jutalom vagy büntetés⁷); az emberek *vagy* jók, *vagy* gonoszak; a kategóriákhoz tartozást a szocializáció dönti el; a váltás (szinte) lehetetlen

Ijjob (איוב) / *Iób* / *Hiob* / Jób k.

⁵ A szefárdi világban: ‘rabbi’ (ti. ott nem alakult ki a fizetett, szerződéses községi rabbi intézménye).

⁶ NB: nem azonos a *dat* (דת), “vallás” szóval, ez perzsa eredetű (< óperzsa *dáta*, “törvény”).

⁷ Hébr. sillém (שלם), hésiv (השיב), páqad (פקד); a szakirodalomban: *Vergeltung / retribution*; a szavak nem nélkülözik a megtorlás, bosszú, számonkérés jelentésárnyalatait.

egy szerzőhöz köthető

fő eszméje erősen theologiai szellemű: nincs közvetlen kapcsolat tettek és következmények között, a döntés Isten kezében van

Jób vitapartnerei

Elífaz: Jób ártatlan, ha van is vétke, az jelentéktelen, és a rossz hamar el fog múlni fölöle; “az ártatlan nem pusztulhat el” (4,7)

Bildad: ha büntetés van, volt bűn is, Jób fiai stb. bűneiknek megfelelően pusztultak el, maga Jób azonban, minthogy él, nem lehet ugyanolyan bűnös

Cofar: a bűn mindenképpen bűn, a büntetés a bizonyítéka, s ha Jób nem ismeri el, annál rosszabb, mert akkor titkos bűnei vannak; ha látjuk a büntetést, tudnunk kell, hogy Isten tud a bűnről / vétekről, és legfeljebb – kegyelme folytán – kisebb megtorlást alkalmaz

Elíhu (az előzőktől eltérően ő fiatal): nem az öregek okoskodása, hanem csak az Örökkévaló szelleme teszi lehetővé a megértést; a büntetés nem megtorlás, hanem Isten egyik közlési módja az emberekkel való kapcsolatban, mint az álom stb. (33,19); a szenvedés célja, hogy az embert visszavezesse Isten tetszésébe

Jób: minden dialógusban hangoztatja saját ártatlanságát, kétségbe vonva, hogy volna isteni igazságszolgáltatás, enélkül azonban nincs értelme az életnek

JHVH: fölötte áll ártatlanságon, bűnön, kételyen; ő teremtette / alakította ki a világot, ő tartja fenn a világ rendjét, ő rendelkezik a természetben élő állatok fölött; a világ törvényeihez hasonló az emberi viselkedés törvényei is, de ő nem az ártatlanság / bűn alapján ítél, hanem aszerint, hogy az ember feltétlenül aláveti-e magát neki

Qohelet (קהלת) / *Ekklesiásztész* / *Ecclesiastes* / *Liber ecclesiastae* / Prédikátor k. Oswald Loretz, *Qohelet und der Alte Orient. Untersuchungen zu Stil und theologischer Thematik des Buches Qohelet* (Freiburg, etc.: Herder, 1964)

egy szerzőhöz köthető; fiktív szerző: “a *qohelet*,⁸ Dávid fia” (Salamon?); Hieronymus / (Szent) Jeromos (a fordítás előszavában): contionator, ‘izgató népszónok’; Luther: *Prediger* (ez gyökeresedett meg

fő eszméi: az életben szerzett értékek a halállal megsemmisülnek, ezért nem a gyűjtésnek van értelme, hanem csak a jó életnek, az élet örömeinek⁹ (gör. *hédoné*, ‘öröm’ / ‘élvezet’ / ‘kielégülés’), az élvezetek egyébként sem gyűjthetők; az értékek / dolgok / “minden” nem más, mint “lehellet” / semmi (הבל / *mataiotész* / *vanitas*), hebraizmussal: a semmi semmija, azaz a leginkább semmi; mindamelltt a bölcsesség jobb / értékesebb (értsd: több öröm / kielégülés származik belőle), mint az ostobaság (2,13)

Részletek más könyvben: Ps. 1, 19b, 32, 34, 37 (ábécé), 49 (másál), 78, 112, 119, 127, 128, 133

A LXX többlete:

A LXX (olv.: *Hebdomékonta* / *Septuaginta*) kánonjában (deuterokanonikus könyvek) “Ben Szíra könyve” (ספר בן סרה) (a talmudi irodalomban) / “Mondások könyve” (ספר משלים) / “Tanítás könyve” (ספר צוטר) (középkori hivatkozásokban) / “Iészus, Szirakh fiának bölcsessége” (*Szophia Iészu hüiu Szeirakh*) / *Siracides* / *Ekklesiásztikosz* / *Ecclesiasticus*, “egyházi (könyv)” (rövidítve: *Ecclus.*) / *Sapientia Sirach*

⁸ A קהל, ‘gyülekezet’, ‘község’, ‘közösség’ szóból: “a közösség előtt / élén álló személy”; a fem. -t végződés foglalkozásneveknél (ritkán) előfordul.

⁹ Az akkád (óbabylóni) Gilgames-eposzban Sziduri hasonló értelemben tanítja Gilgamest.

סִירָא / סִירָה

az eredeti szöveg keletkezése: i. e. 180 k. (valamivel II. Simeon *he-hászid* / *ha-caddiq* főpap kora után), szerzője Jésua ben Eleázár ben Szira; a görög fordítás (unokájától, Egyiptomban): i. e. 130 k. ("Euergetész" / VIII. Ptolemaiosz Euergetész / Phüszkón király 38. éve után)

héber szöveg: kairói geniza (Solomon Schechter, 1896), Qumrán (II. barlang; IVa. barlang), Maszáda, Heródes palotája (Yigael Yadin, 1964)

fordítás két eltérő héber / arámi változattól: (a) → görög (LXX); (b) → szír (Pesitta)

Salamon bölcsessége / *Szophia Szalómonosz* / *Liber sapientiae Salomonis* / *Sapientia* / A bölcsesség könyve

Részletek más könyvekben:

Tóbit (Tóbija / Tóbias) k.

Barukh k., 3,9 skk.

Kiegészítések Dániel könyvéhez

A Vulgata többlete:

III. Esdras (Esdras apokrif k. / I. Ezra / Görög Ezra) 3,1–4,41

A Biblia "bölcsesség"-könyvei az elterjedtebb magyar Biblia-fordításokban:

- 1 IMIT (1897–1906)
- 2 Károlyi Gáspár (Vizsolyi Biblia, 1590)
- 3 Káldi György (1626) / Aistleitner József, *et al.* revíziója (Szent István-Társulat) (1932)
- 4 Szent István Társulat (1973)
- 5 Magyar Bibliatanács / Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya (1975)
- 6 Szent Jeromos Bibliatársulat (1997)

	1	2	3	4	5	6
Mislé	X	X	X	X	X	X
Jób	X	X	X	X	X	X
Kohelet	X	X	X	X	X	X
Ben Szira	–	X	X	X	–	X
Salamon bölcsessége	–	X	X	X	–	X
Tobias	–	X	X	X	–	X
III. Esdras 3–4 ¹⁰	–	X	X	–	–	–

Libri ecclesiastici:

épületes olvasmányok (a keresztény / r. kath.) templomokban való felolvasásra:
fentiek + Ps. és Cant.

A bölcsesség-irodalomból a filozófiába

Váltás:

paroemiologiai műfajok, példázat, intelem → értekezés, dialógus

bölcsélet *versus* filozófia: példázat stb. → axiomatikus rendszer

"szümpozion" (NB: Jób k. nem szümpozion, még ha a 'lakoma' jelentéstől elvonatkoztatunk is, hanem dialógusok sorozata)

Zsidó változat:

Alexandriai Philón

* * *

¹⁰ A Vulgata tartotta fenn.